

ТЕМА 1

Туристсько-рекреаційна система, її властивості та ознаки

ЛЕКЦІЯ 1

Туристсько-рекреаційна система (TRC) як основа туристсько-рекреаційної діяльності

План

1. Об'єкт, предмет, мета та завдання курсу.
2. Визначення понять «система», «геосистема», «соціогеосистема», «туристсько-рекреаційна система».
3. Структура туристсько-рекреаційних систем.
4. Типологія і класифікація туристсько-рекреаційних систем.
5. Особливості зв'язків у туристсько-рекреаційних системах.
6. Емерджентність туристсько-рекреаційних систем.
7. Розвиток туристсько-рекреаційних систем.

1. Об'єкт, предмет, мета та завдання курсу

Мета викладання навчальної дисципліни є сформувати у студентів компетентності стосовно застосування системного аналізу, математичного моделювання та комп'ютерних технологій в туристсько-рекреаційній діяльності.

Об'єктом вивчення є теорія систем та системний аналіз як наука про дослідження складних природно-соціальних систем.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є вивчення теоретичних основ теорії систем та системного аналізу, зокрема конкретних методів системного аналізу в туристсько-рекреаційній діяльності.

Завдання курсу:

- сформувати у студентів сучасну методологію використання системного аналізу, моделей та комп'ютерних технологій при дослідженні туристсько-рекреаційних систем;
- дати студентам знання та поняття стосовно основних методів і підходів у системному аналізі туристсько-рекреаційної інформації;
- сформувати у студентів поняття про системний аналіз та моделювання при вирішенні туристсько-рекреаційних задач;
- сформувати у студентів компетентність стосовно використання системного аналізу та математичних моделей в туристсько-рекреаційних дослідженнях.

Невід'ємною складовою сучасного способу життя є туристсько-рекреаційна діяльність. У сучасних дослідженнях найчастіше зустрічається термін «**рекреаційна діяльність**». За визначенням О. О. Бейдика, це «система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно-пізнавальної

діяльності людей на спеціалізованих територіях, що розташовані поза межами їх постійного проживання» [1]. А. С. Кусков визначає **рекреаційну діяльність** як таку, «що має на меті відтворення життєвих сил людини та характеризується відносним різноманіттям поведінки людей» [2]. Д. В. Ніколаєнко під **рекреаційною діяльністю** розуміє різноманітну діяльність людей, орієнтовану на відтворення життєвих сил відповідно до стандартів своєї соціокультурної системи [3]. О. Г. Топчієв доповнює визначення Д. В. Ніколаєнка словами «відповідно до свого менталітету» [4]. І. Г. Мельник визначає **рекреаційну діяльність** як діяльність, спрямовану на задоволення рекреаційних потреб населення [5]. М. М. підколодна дає наступне визначення поняття:

Рекреаційна діяльність – діяльність у вільний час, спрямована на відновлення й розвиток психічних, фізичних і духовних сил людини; це система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для оздоровчої, культурно-пізнавальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, яка характеризується, у порівнянні з іншими видами діяльності, зміною, розмаїтістю, незвичністю поведінки людей і самоцінністю процесу (за М. М. Подколодною [6]).

Інше змістовне наповнення має поняття «**туристична діяльність**». За Т. Г. Сокол, **туристична діяльність** – це сфера праці, де виробляється та реалізується туристичний продукт і організується його споживання – обслуговування туристів під час подорожей [7]. За іншим визначенням, **туристична діяльність** – це соціальна активність людей, які працюють в туристичній сфері, мають певний соціальний статус у відповідності до посади, яку вони займають, і соціальну роль, що охоплює сукупність посадових обов'язків і службових функцій [8].

На думку С. Дутчак, на сучасному етапі доцільно використовувати комплексний термін, а саме «**туристсько-рекреаційна діяльність (ТРД)**» (інші варіанти – туристично-рекреаційна, рекреаційно-туристична, рекреаційно-туристська), поєднуючи різні сторони діяльності в межах одного господарського комплексу, підкреслюючи цим новий підхід до сучасних потреб цієї сфери економіки, не змінюючи сутнісне наповнення понять, запропонованих попередніми дослідниками [9].

В науковій літературі висвітлені численні різноманітні **класифікації і групування туристсько-рекреаційної діяльності**. Найбільш поширеними ознаками, за якими проводиться класифікація рекреаційної діяльності є такі: територіальна ознака, тривалість, правовий статус, мета (ціль, мотивація) рекреаційної діяльності, сезонність, спосіб пересування, вік, кількість учасників, форма організації, використовувані транспортні засоби. Узагальнена схема класифікації туристсько-рекреаційної діяльності наведена на рис. 1.

Рис. 1. Класифікація рекреаційної діяльності (за М. М. Подколною) [6]

2. Визначення понять «система», «геосистема», «соціогеосистема», «туристсько-рекреаційна система»

Методологічною основою суспільної географії є **системний підхід**, який передбачає вивчення географічних об'єктів (у т.ч. туристсько-рекреаційної діяльності) як складних та (або) великих систем. Під **системою** (в перекладі з грецької – «об'єднання частин») розуміють поєднання об'єктів (з їх властивостями, відношеннями) з упорядкованими взаємними зв'язками, що надає поєднанню нових якостей: цілісності (тобто наявності єдиних для всього поєднання мети і функції, яких не було в окремого складового елементу), автономності (тобто прагнення до більшої внутрішньої упорядкованості, відновлення елементів і функцій, яких «не вистачає»), стійкості (тобто прагнення до збереження або до такого розвитку структури, що забезпечувало б виконання системою генералізованої функції) (за Е. Б. Алаєвим [10]).

Категорії, що визначають будову системи:

Елемент – це щось неподільне (остаточний елемент декомпозиції системи).

Зв'язок – це взаємні обмеження поведінки елементів (зв'язки між елементами, які зумовлюють властивості системи).

Відношення – відмінності, або тотожність елементів, які належать різним ієрархічним рівням.

Структура – упорядкування відношень елементів, або підсистем, що забезпечує рівновагу системи, або спосіб її організації, або тип зв'язків.

Організація – встановлення певного порядку відношень між елементами.

Системоформуючі фактори – це фактори, які об'єднують елементи, підсистеми у єдине ціле.

Категорії, які визначають властивості системи:

Властивість – це група або комплекс ознак, які характеризують дану систему.

Ціль системи – це стан системи, до якого вона спрямована.

Емерджентність – це властивість системи, яка зумовлена взаємодією елементів; загальна властивість системи не зводиться до суми окремих властивостей елементів.

Гомеостаз – це динамічна рівновага системи, яка досягається декількома механізмами системи.

Простота-складність – система має невелику кількість ієрархічних рівнів.

Закритість-відкритість – відкриті системи здатні обмінюватись з іншими системами енергією, речовиною, інформацією.

Ентропія-неентропія – втрата або знецінення властивостей системи; зростання організованості системи, її ускладнення, розширення функцій.

Категорії, що визначають стан системи:

Стан – це сукупність однозначно існуючих властивостей системи.

Процес – це зміна стану системи у часі.

Організація – це впорядкування системи відповідно до системоформуючих факторів.

Хаос – повна невпорядкованість зв'язків, структури та елементів системи.

Категорії, що визначають оточення і процеси в системі:

Середовище – це все те, що відокремлено від системи, не належить їй.

Функція – це призначення системи, те, що вона повинна виконувати.

Управління – це приведення системи у бажаний стан для того, щоб вона виконувала свою функцію.

Інтеграція – це процес і механізми об'єднання елементів.

Адаптація – це здатність системи пристосовуватися до зовнішнього середовища або іншої системи без втрати своєї ідентичності.

Деградація – це погіршення характеристик системи, спрощення, обмеження функцій, зменшення кількості елементів.

Руйнування – це перехід системи у стан динамічного хаосу.

Зростання (еволюція) – це стан, коли параметри елементів системи прогресують, зростає ефективність функціонування.

Поглинання – це примусова інтеграція системи.

Дослідження систем відбувається за допомогою системного аналізу.

Системний аналіз – велика група методів для дослідження систем і їх взаємодії. Основні напрями системного аналізу: функціонально-системний та структурно-системний аналіз.

Функціонально-системний аналіз головним чином спрямований на дослідження зовнішньої адаптації системи, тобто її реакції на зміни зовнішнього середовища і взаємодії з ним, іншими системами рівного порядку, рідше – між власними підсистемами.

Структурно-системний аналіз має головним завданням дослідження внутрішньої адаптації системи, перш за все – структурних зв'язків між її елементами, умов гомеостазу, структурної стійкості тощо [11].

На початку 1960-х років в географічну теорію і практику увійшло поняття «геосистема» – географічна система. Термін «геосистема» запропонував російський фізико-географ **В. Б. Сочава** (1963 р.) по відношенню до природних географічних утворень, а згодом російський економіко-географ **Ю. Г. Саушкін** поширив його також на суспільні географічні утворення.

На сьогоднішній день під **геосистемою** розуміють природне, суспільне або природно-суспільне утворення, що складається з цілісної множини взаємопов'язаних компонентів географічної оболонки, які взаємодіють на принципах самоорганізації.

Серед інших систем геосистеми відрізняються їх прив'язкою до земної поверхні, тобто територіальністю. Взаємодія елементів геосистем залежить від їх просторових характеристик, таких як місцезоположення, віддаленість, доступність, взаємопов'язаність тощо. Загальним компонентом будь-яких геосистем виступають просторові відношення.

Особливим видом геосистем є соціогеосистема.

Соціально-географічна система (соціогеосистема) – «...гетерогенна система, що включає різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» (за Л. М. Немець [12]).

Поняття «**соціогеосистема**» розроблено харківським суспільним географом Л. М. Немець. На відміну від інших геосистем, соціогеосистема включає «особливі соціальні елементи – людей, які принципово відрізняються від усіх інших складових», оскільки «...здатні взаємодіяти між собою і з зовнішнім середовищем цілеспрямовано, використовуючи інформаційні канали та зв'язки» [12].

Застосування системного підходу в рекреаційній географії привело до появи поняття рекреаційна система.

Рекреаційна система виступає як рівнозначна з системами матеріального виробництва (промисловою, сільськогосподарською, транспортною) і системами сфери послуг. Оскільки рекреаційна діяльність має територіальний характер, що визначається географічною вибірковістю рекреаційних занять та просторовою нерівномірністю розповсюдження природних та історико-культурних комплексів, було запропоновано використовувати термін **територіальна рекреаційна система** (TRC). Автором і головним розробником концепції TRC став проф. В. С. Преображенський.

Територіальна рекреаційна система – така форма організації рекреаційної діяльності на певній території, у межах якої досягається максимальний взаємозв'язок, просторова й функціональна координація різних підсистем, що спільно беруть участь у реалізації рекреаційної функції певної території (за В. С. преображенським [13]).

Територіальна рекреаційна система – специфічна соціально-географічна система (або геосистема), яка складається зі взаємопов'язаних елементів (підсистем): органу керування, рекреантів, природних та історико-культурних комплексів, технічних систем, обслуговуючого персоналу і характеризується функціональною та територіальною цілісністю.

Дана модель значно відрізнялась від інших геосистем, які використовувались в географії тим, що до неї було введено специфічний блок – група відпочиваючих, що надало їй антропоцентричного характеру, тобто центральне місце в ТРС посідає людина (турист, рекреант), зі своїми рекреаційними потребами [6].

Серед інших визначень поняття «територіальна рекреаційна система» можна зазначити наступні:

Територіальна рекреаційна система (ТРС) – окремий випадок універсальної рекреаційної системи, яка переведена в «географічну площину» (за Л. Ю. Мажар [14]).

Територіально-рекреаційна система (ТРС) – це сукупність елементів сфери рекреації і туризму, об'єднаних просторовими відносинами і взаємозв'язками [14].

Територіальна туристсько-рекреаційна система – сучасний варіант категорії «територіальна рекреаційна система» (ТРС) з певними відмінностями, в конкретизації поняття «рекреація». Рекреація масштабно охоплює потреби людей у відпочинку. Туризм як рекреаційна діяльність пов'язаний з організацією подорожей і перебуванням людей поза місцем постійного проживання. У зв'язку з цим слід використовувати поняття «туристсько-рекреаційна діяльність», яке характеризує багатогранну туристську діяльність, не виключаючи задоволення потреб у відпочинку в процесі організації туру [15].

3. Структура туристсько-рекреаційних систем

Найважливішим аспектом дослідження будь-якої системи є вивчення її структури. За Е. Б. Алаєвим, **структура** – це сукупність стійких зв'язків і відношень між структурними елементами системи, що забезпечують її цілісність та тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різних зовнішніх та внутрішніх змінах [10].

Для системи характерна поліструктурність, тобто залежно від обраного критерію виділення зв'язків, елементів та підсистем визначається окремий аспект структури. Оскільки структура, згідно системного підходу, визначається функціями системи, то, відповідно, і всі аспекти структури є функціональними. Можна виділити декілька критеріїв виділення аспектів структури системи:

- за критерієм участі у зв'язках з територіальної спеціалізації людської

діяльності – **функціонально-компонентний (функціонально-галузовий) аспект структури системи;**

- за критерієм участі у зв'язках з формування територіальних поєднань людської діяльності – **функціонально-територіальний аспект структури системи;**
- за критерієм участі в управлінських зв'язках – **функціонально-управлінський аспект структури системи** [16].

Отже, **функціонально-компонентну структуру системи** складають її структурні елементи та утворені ними підсистеми.

Функціонально-територіальну структуру системи можна визначити як сукупність певним чином взаєморозташованих територіальних елементів системи, які знаходяться в складній взаємодії та виконують певну функцію в процесі розвитку та функціонування системи, і ця функція тією чи іншою мірою пов'язана з географічним положенням елементу на досліджуваній території. Отже, функціонально-територіальна структура системи характеризує поділ системи на територіальні елементи, їх взаєморозміщення, форми територіального зосередження, сусідство, підпорядкованість, взаємозв'язки між ними, а також з територіальною організацією населення й господарства.

Функціонально-управлінська структура системи – це сукупність управлінських і контролюючих органів, які виконують певні культурно-регулятивні функції і забезпечують цілеспрямований та узгоджений розвиток усіх структурних елементів системи.

Туристсько-рекреаційна система характеризується всіма цими видами структур.

Російський вчений І. В. Зорін вважає, що туристсько-рекреаційна система формується на стику трьох окремих підсистем – **природи, суспільства, національного господарства** – й містить у собі компоненти вказаних підсистем (рис. 2) [17].

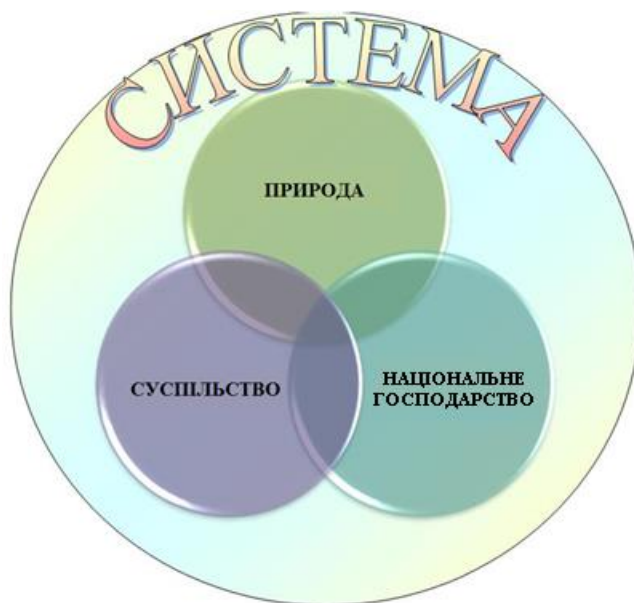

Рис. 2. Структура туристсько-рекреаційної системи (за І. В. Зоріним)

Значний внесок в розвиток системного підходу в туризмі зробили швейцарські та німецькі вчені **Криппендорф, Юнк, Вайс**. За їх науковим підходом система «Туризм» виникла та існує в рамках трьох взаємопов'язаних суперсистем: суспільство, економіка, природне середовище [18].

Територіальна рекреаційна система, за В. С. Преображенським, становить собою сукупність **чотирьох взаємодіючих підсистем**:

- *груп відпочиваючих людей;*
- *територіальних природних комплексів;*
- *технічних систем;*
- *обслуговуючого персоналу* (рис. 3).

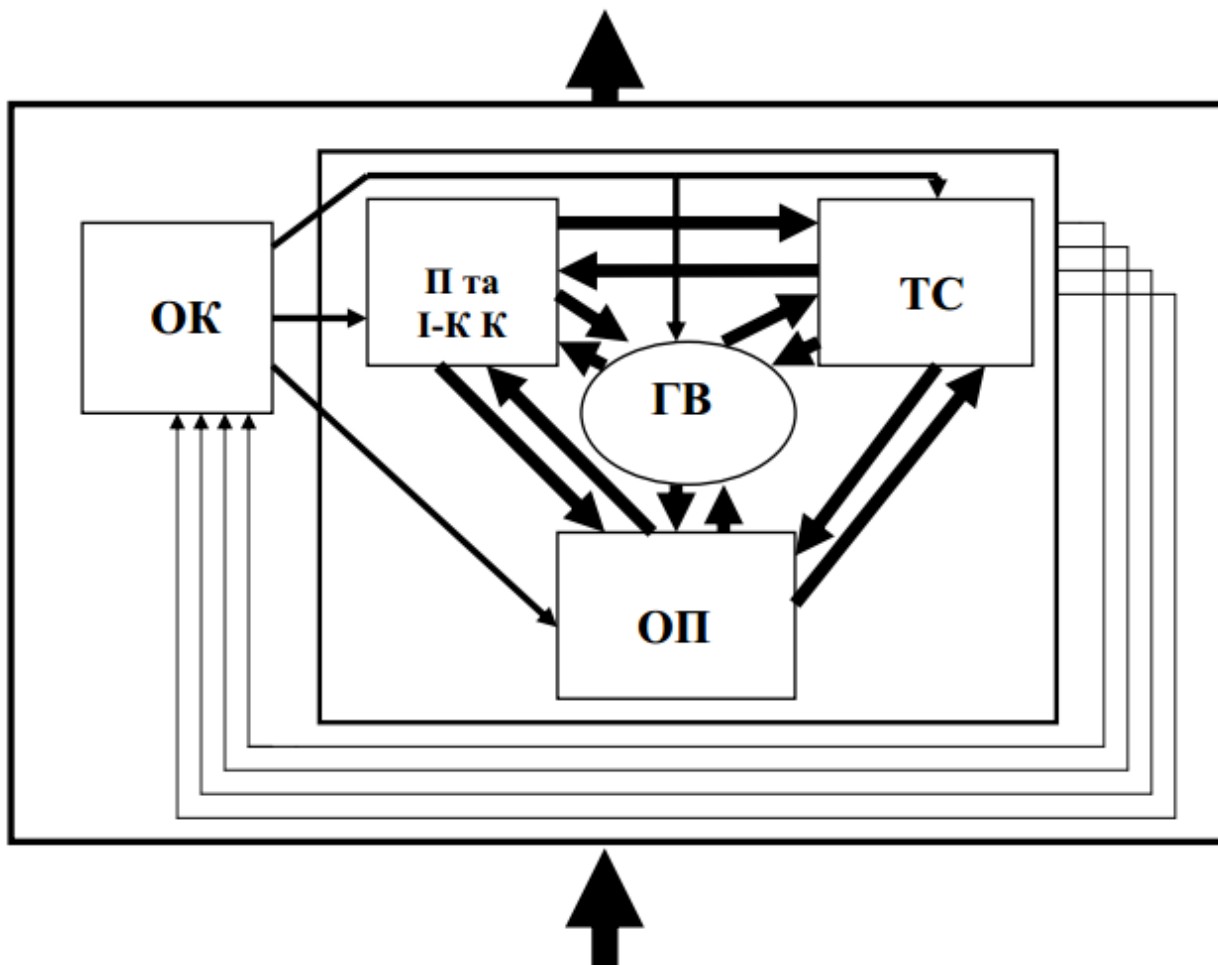

Рис. 3. Базисна модель територіальної рекреаційної системи
(за В. С. Преображенським) [13]

ГВ – група відпочиваючих;

П та І-К К – природні та історико-культурні комплекси (ресурси);

ТС – технічні системи (рекреаційна інфраструктура);

ОК – орган керування;

ОП – обслуговуючий персонал.

– зовнішні зв'язки системи;

– зв'язки між підсистемами;

 – команди управління;
 – інформація про стан підсистем:

1 – про задоволення потреб рекреантів;

2 – про відповідність природних комплексів потребам рекреантів;

3 – про збереженість корисних властивостей і можливостей технічних систем;

4 – про стан обслуговуючого персоналу.

Група відпочиваючих – це екскурсанти і туристи, які користуються рекреаційними послугами системи – центральний і визначальний елемент системи. *Групи відпочиваючих визначають свої вимоги до всіх інших підсистем в залежності від рекреаційних потреб, які формуються під впливом цілої низки взаємопов'язаних факторів.*

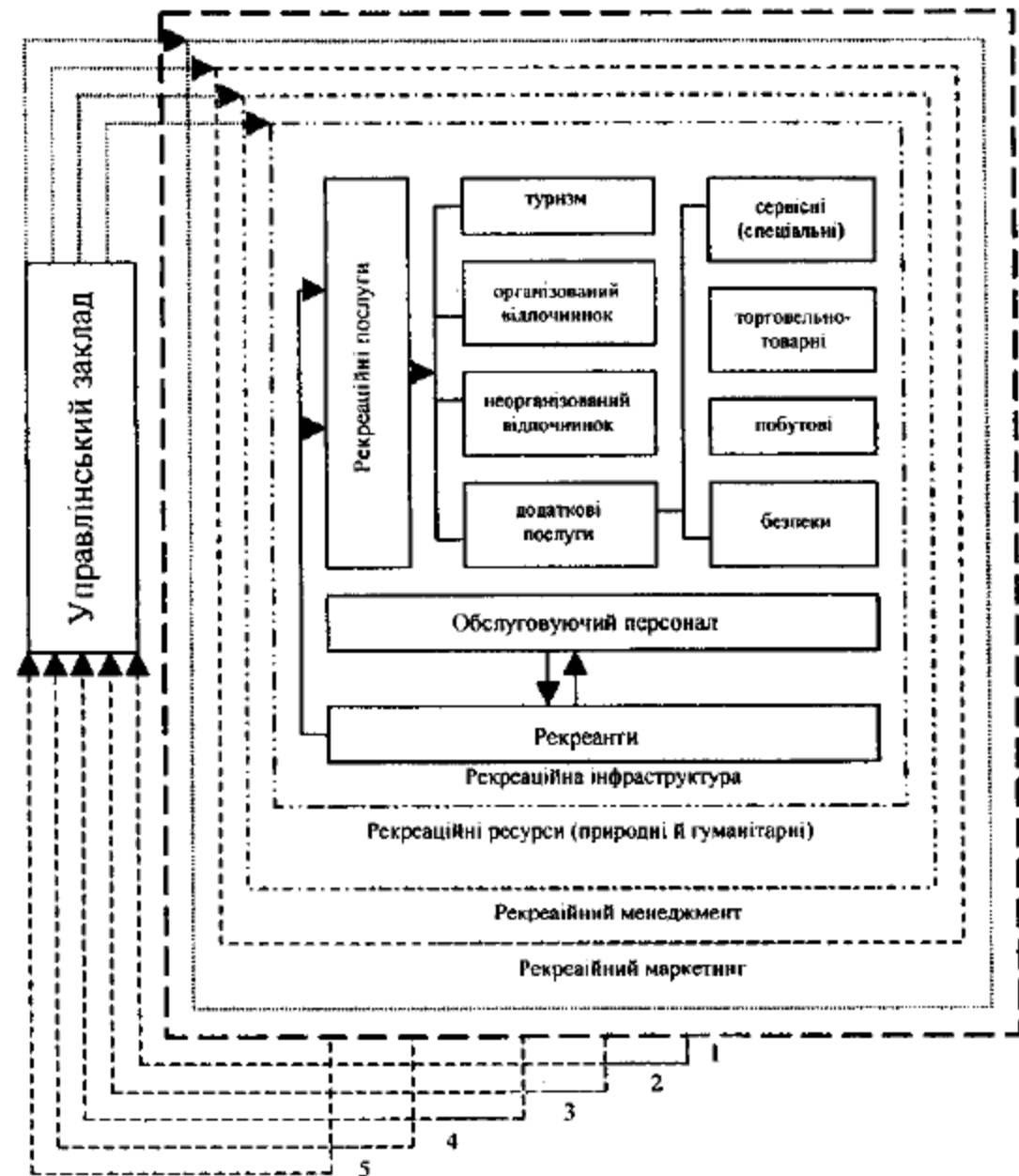
Технічна підсистема або її сучасне розуміння – матеріально-технічна база рекреації (рекреаційна інфраструктура) – повинна забезпечувати, з одного боку, звичайну життєдіяльність відпочиваючих та обслуговуючого персоналу, а з іншого – задовольняти специфічні рекреаційні потреби відпочиваючих.

Підсистема обслуговуючого персоналу виконує функції рекреаційного та побутового обслуговування рекреантів і виробничо-технологічного забезпечення рекреаційних підприємств.

Управлінська підсистема повинна забезпечувати оптимальні умови ефективної діяльності інших елементів та ТРС в цілому. Вона включає органи управління і контролю за рекреаційною діяльністю в регіоні і представлена цілою низкою відомчих установ.

Підсистема природні та історико-культурні комплекси виступає в якості як умов, так і ресурсів задоволення рекреаційних потреб і в більшості випадків є основою існування системи та визначає її спеціалізацію на певних видах рекреаційної діяльності. Специфічними її властивостями є: стійкість, комфортність, різноманітність, привабливість [13].

У наш час з огляду на зміну геополітичних реалій та нові умови господарювання цю концепцію розширено й модифіковано. Схему В. С. Преображенського доповнено підсистемою *рекреаційні послуги* (це свого роду «продукція» ТРС) та підсистемою *менеджменту й маркетингу* (Ван Ціншен, А. Г. Топчієв, 2003). Менеджмент має більш широкий зміст, ніж просте управління, і охоплює наявні й потенційні управлінські функції. Схема ТРС з уточненнями й доповненнями містить чотири основні функціональні блоки – *рекреанти, обслуговуючий персонал, рекреаційні послуги, управління*, а також функціональні підсистеми ТРС – *рекреаційної інфраструктури, рекреаційних ресурсів, рекреаційного менеджменту, рекреаційного маркетингу* (рис. 4). Ці складові об'єднані в систему рекреаційними, економічними, інформаційно-управлінськими, екологічними та ін. зв'язками [19]. ТРС – це теоретична модель, зразок, еталон для організації скоординованої й раціональної взаємодії всіх складових і учасників рекреаційного процесу. ТРС різного ступеня сформованості утворюються внаслідок рекреаційного природокористування.

а – сфера рекреаційної інфраструктури, б – сфера рекреаційних ресурсів, в – сфера рекреаційного менеджменту, г – сфера рекреаційного маркетингу; зворотні управлінські зв'язки: 1 – задоволення рекреантів; 2 – рівні збереження відповідності природних комплексів потребам рекреантів; 3 – рівні збереження корисних властивостей і можливостей інфраструктури; 4 – стан обслуговуючого персоналу; 5 – рівні організації рекреаційного менеджменту й маркетингу.

Рис. 4. Схема територіальної рекреаційної системи
(за Ван Циншеном і О. Г. Топчієвим)

Також Ван Циншен запропонував функціональну структуру рекреаційної системи:

- 1) рекреаційний комплекс – міжгалузевий комплекс, сектор економіки;
- 2) рекреаційні підкомплекси;

- 3) рекреаційні кластери – види рекреаційної діяльності;
- 4) рекреаційні цикли;
- 5) рекреаційні ланки (рис. 5).

Підкомплекси (П): **I** - курортно-оздоровчий, **II** - пізнавально-діловий, **III** - спортивний, **IV** - екологічний, **V** - релігійний, **VI** - розважальний та ін. **Рекреаційні кластери (РК) – види рекреаційної діяльності:** 1 – курортно-лікувальний відпочинок, 2 – курортно-оздоровчий відпочинок, 3 – спортивно-оздоровчий відпочинок, 4 – пізнавальний туризм, 5 – історико-етнографічний туризм, 6 – історико-культурний туризм, 7 – науковий туризм, 8 – діловий туризм, 9 – торговий туризм, 10 – спортивний туризм, 11 – ландшафтно-екологічний туризм, 12 – релігійний туризм, 13 – розважальний туризм. **Рекреаційні цикли (РЦ):** поєднання окремих видів рекреаційного обслуговування (ЛР) и супутніх видів послуг (ЛС).

Рис. 5 Функціональна структура рекреаційного комплексу

На рис. 6 подана запропонована модель туристсько-рекреаційної системи, що доповнює моделі, які вже існують. Так, туристсько-рекреаційна система розглядається у вигляді відносин між «туристичним суб'єктом» та об'єктом туризму, що є елементами даної системи, а водночас її підсистемами, оскільки мають складну внутрішню організацію і виконують свої специфічні функції. «Суб'єкт туризму» – це людина, турист з його мотивами до подорожей, потребами, доходами, соціальним станом тощо. «Об'єкт туризму» – це та організована єдність послуг, здатних задовольнити потреби споживача. Тому кожен елемент у системі туризму повинен бути підпорядкований підсистемі туристичного суб'єкта. Отже, можна сформулювати цільову функцію туристсько-рекреаційної системи, яка полягає у виробленні комплексу туристичних послуг з метою задоволення потреб споживачів при розумному використанні туристичних ресурсів територій та одночасній економічній та соціальній вигоді для суспільства. Слід зазначити, що функціонування туристсько-рекреаційної системи також розглядається нами у взаємопов'язаній єдності і з цілісним механізмом

функціонування національної економіки. Крім того, система «Туризм» інтегрована у системи вищого порядку, такі як соціальне, політичне, екологічне та технологічне середовища, що підкреслює повну взаємопов'язаність туристичної системи з багатьма процесами суспільного життя [6].

Система туризму не є ізольованою, а відкритою через зв'язки із зовнішнім середовищем. Вплив зовнішнього середовища проявляється у ряді факторів, що діють на функціонування системи, а саме економічних, соціальних, екологічних, політичних та демографічних [6].

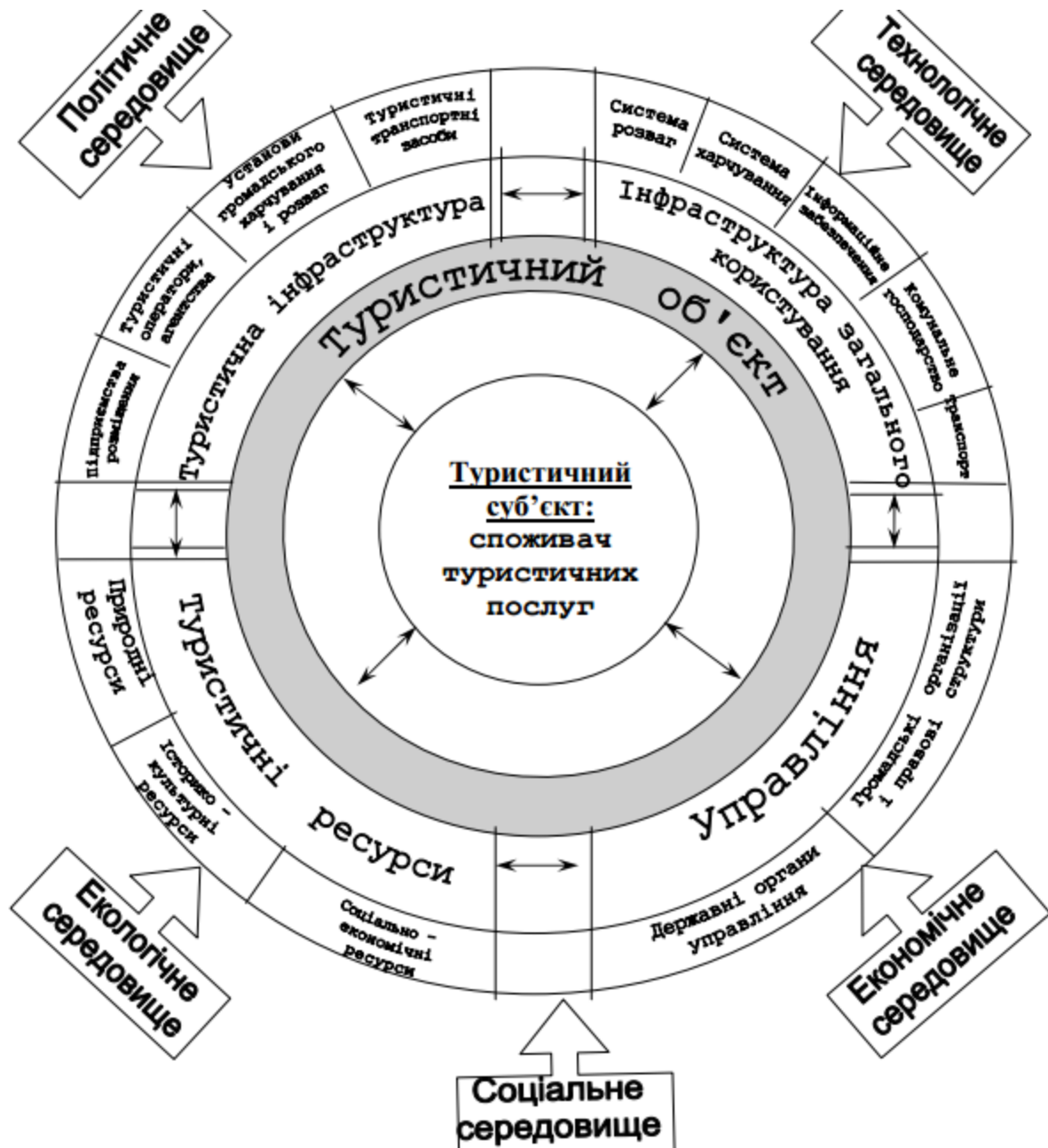

Рис. 6. Модель туристсько-рекреаційної системи [6]

4. Типологія і класифікація туристсько-рекреаційних систем

Таблиця 1

Класи і підкласи систем [20]

№ з/п	Основи класифікації систем	Класи й підкласи систем
1	За матеріалом, з якого створені	1.1. Матеріальні 1.2. Ідеальні (абстрактні)
2	За походженням	2.1. Штучні 2.2. Природні 2.3. Змішані
3	За характером зв'язку з навколишнім середовищем	3.1. Відкриті 3.2. Закриті
4	За складністю	4.1. Неживі - статичні структури чи їх основи (кристал) - прості динамічні із заданим законом поведінки (годинник) - кібернетичні системи з циклами керування, що мають зворотний зв'язок (термостат, робот) 4.2. Живі: - відкриті системи із самозберігаючою структурою (клітка) - живі організми з низькою здатністю сприймати інформацію (рослини) - живі організми з більш розвинутою системою сприйняття інформації (тварини) - живі організми із самосвідомістю (людина) - соціальні системи (етнос, нація) - трансцендентні системи чи системи, що знаходяться поза нашою свідомістю
5	За принципами поведінки	5.1. Матеріальні 5.2. Гомеостатичні 5.3. Вирішуючі (без передбачення) 5.4. Здатні передбачувати 5.5. Рефлексивні
6	За ступенем організованості	6.1. Добре організовані 6.2. Погано організовані 6.3. Самоорганізовані: - саморегульовані - самонавчаючі - самонастроювальні - самовідновлювальні - самовідтворювальні - самовдосконалювальні
7	За ступенем ресурсної забезпеченості	7.1. Малі 7.2. Великі 7.3. Прості 7.4. Складні 7.5. Звичайні 7.6. Енергокритичні
8	За характером цілей	8.1. Призначені для певної цілі 8.2. Здатні обирати ціль і до неї прагнути
9	За описом змінних	9.1. Якісний опис 9.2. Кількісний опис

		9.3. Змішаний опис
10	За способом керування	10.1. Керування ззовні 10.2. Самокерування 10.3. З комбінованим керуванням
11	За типом операторів системи S	11.1. Чорний ящик (S невідомо) 11.2. Непараметризований клас (S відомо частково) 11.3. Параметризований клас (S відомо) 11.4. Білий ящик (S відомо повністю)

В. С. Преображенський (1966 р.) і У. І. Мересте (1984 р.) систематизували системи за двома ознаками:

1) **за складом елементів системи**, який може бути простим (однорідним) або складним (змішаним, різнорідним):

- **моносистеми**, утворені якісно однаковими елементами (система поселень, залізничних вузлів і т.д.);

- **полісистеми**, що складаються з різноякісних елементів (місто, господарський комплекс регіону і т.д.);

2) **за системними відношеннями елементів** (видами структури). Можна розглядати систему за одним системним відношенням (одна структура) або за кількома такими відношеннями (структур багато):

- **моноструктурні системи**, які розглядаються лише за одним видом системоутворюючих відношень;

- **поліструктурні системи**, об'єднані відношеннями двох або більше різних типів.

Відповідно до цього розрізняють такі види систем:

- моноструктурні моносистеми;
- поліструктурні моносистеми;
- моноструктурні полісистеми;
- поліструктурні полісистеми.

За набором елементів системи поділяються на:

- **прості системи**, що складаються з одного елемента географічної оболонки. Наприклад, річкова і льодовикова системи як частини гідросфери, або етно- і демографічні системи в структурі населення;
- **складні системи**, що включили в структуру весь набір однорідних за походженням елементів і процесів. Наприклад, природний ландшафт як частина біосфери, або системи розселення як частина соціотехносфери;
- **інтегральні системи**, представлені набором всіх елементів географічної оболонки – природних, соціально-економічних і духовних (наприклад, культурний ландшафт).

Системи класифікують також **за головним компонентом географічної оболонки**:

- **природні системи**,
- **соціальні системи (соціогеосистеми)**,
- **економічні системи**.

Поширені в сучасній географії і полісистемні системи:

- природно-господарські системи,

- природно-соціальні системи,
- соціально-економічні системи.

В. С. Преображенський в 70-х роках виділив особливий клас систем, в яких потужна інфраструктура поєднується з природним середовищем, і назвав їх **геотехсистемами**. Прикладами геотехсистем можуть бути меліоративна система – зрошувальна або осушувальна, потужний кар'єр з відкритою розробкою сировини, гідроелектростанція з греблею і водосховищем, ділянка морських промислів (видобуток нафти і газу на морському шельфі) і т.д.

Серед інших класифікацій систем слід зазначити наступні:

- 1) **за походженням – природні, антропогенні та змішані;**
- 2) **за характером зв'язку з навколишнім середовищем – відкриті і закриті;**
- 3) **за ступенем організованості – добре організовані, погано організовані і самоорганізовані (синергетичні) та ін.**

За реальністю – умовністю відповідних об'єктів все системи поділяються на об'єктні, суб'єктні й абстрактні.

Об'єктні системи виділяються в тих випадках, коли суспільно-географічні об'єкти мають певний статус (село, місто, адміністративний регіон, область, країна) і певні межі – природні, історичні, політичні, культурні (цивілізаційні), конфесійні.

Суб'єктні системи не мають очевидної виділеності або чітких географічних кордонів. Їх виділяють в тому випадку, коли досліджувана сукупність географічних об'єктів помітно відрізняється від її подібних сукупностей; коли доведено, що зв'язки між об'єктами даної сукупності географічних об'єктів більш інтенсивні, ніж їх «зовнішні» зв'язки з об'єктами сусідніх сукупностей. Наприклад, дослідженнями встановлено інтенсивні виробничо-економічні зв'язки між великим портом і промисловими підприємствами та об'єктами виробничої інфраструктури (транспорт, енергетика, водопостачання) населених пунктів, прилеглих до нього. У сучасній суспільній географії таке формування – порт разом з його «хітерландом» або зоною тяжіння, – розглядають як своєрідну систему і називають портово-промисловим комплексом.

Абстрактні системи – це системи другого рівня дослідження, які виникають на основі більш глибокої формалізації об'єктних і суб'єктних систем. Абстрактними системами виступають моделі – математичні, картографічні – об'єктних і суб'єктних систем. Наприклад, географи помітили залежність між рангом міста – його порядковим номером у системі міст – і кількістю населення міста. Для дослідження такої залежності географом Ципфом була розроблена формалізована модель «ранг – чисельність населення», яку можна розглядати як абстрактну систему.

Типологію й типізацію територіальних рекреаційних систем започаткував В. С. Преображенський. Він виділив такі типи ТРС:

- лікувально-курортні райони;
- рекреаційні райони, у т.ч.
 - а) оздоровчо-спортивні;
 - б) екскурсійні (культурно-історичні й природні);
 - в) мисливсько-риболовні.

У наш час існують й інші варіанти типології. Наведемо одну з них.

І. В. Смаль [21] виділяє такі типи ТРС:

- *рекреаційно-лікувальні*. Їх функціонування спрямоване на запобігання й профілактику хронічних захворювань, реабілітацію після хвороби;
- *рекреаційно-оздоровчі*. Системи цього типу призначені для зміцнення здоров'я людини й, таким чином, профілактики захворювань;
- *рекреаційно-спортивні*. Мають за мету зміцнити здоров'я людини й реалізувати частину її соціальних запитів через організацію туристичних походів різної складності;
- *рекреаційно-пізнавальні*. Функціонування цих систем спрямоване на духовний розвиток особистості (отримання нових знань і вражень, естетичної насолоди, спілкування з однодумцями);
- *рекреаційно-розважальні*. Їх призначення полягає в тому, аби вирвати людину із сірої буденності, яка оточує її в повсякденному житті, допомогти отримати нові відчуття й дати можливість насолодитися ними. У своєму розвитку рекреаційно-розважальні системи орієнтуються на штучно створені інфраструктурні компоненти;
- *рекреаційно-сакральні*. Ці ТРС функціонують заради задоволення духовної потреби людини в самоочищенні та пізнанні найвищих цінностей буття через відвідування святих місць;
- *рекреаційно-відновлювані*. Зазначений тип ТРС виник як реакція на інтенсифікацію масового короткотривалого відпочинку в приміських зонах. Проста інфраструктура, ландшафтні ресурси, розміщення інфраструктурних об'єктів у зоні 1 – 1,5-годинної доступності – характерні риси цього типу систем;
- *рекреаційно-виробничі* (продукт 80-х рр. ХХ ст.). Ці системи пов'язані з дачним відпочинком, який поєднується з фізичною працею й сільським господарством. У цьому функціональному типі ТРС відсутня комерційна та організаційна складова.

Дослідити ТРС – це означає дослідити її компоненти (підсистеми) та взаємозв'язки між компонентами.

Серед інших класифікаційних ознак і відповідних видів ТРС можна зазначити

- *значення*: ТРС регіонального, загальнодержавного, міжнародного значення;
- *час проведення рекреаційних занять*: довготривалої, середньотривалої і короткотривалої рекреації;
- *тип місцевості розташування*: урбанізовані ТРС (міста-курорти, міста-екскурсійні центри, дачні селища) та неурбанізовані ТРС (природні парки, національні парки, природоохоронні території);
- *віддаленість від споживачів*: ближні, віддалені;
- *функціональні типи* (запропоновані І. Зоріним, В. Преображенським і Ю. Веденіним): лікувальний, оздоровчий, спортивний та пізнавальний.

5. Особливості зв'язків у туристсько-рекреаційних системах

Зв'язки – це потоки речовини, енергії, інформації та переміщення людей. Суспільна географія розглядає ці потоки між трьома агентами зв'язків – людиною

(суспільством), господарством (виробництвом) і природою (навколишнім середовищем). Зв'язки починаються (формується) в одному агенті і закінчуються в іншому. Об'єднавши агентів попарно і замкнувши кожен з них на себе, виходить шість **каналів** і дев'ять **напрямків** зв'язків (рис. 7).

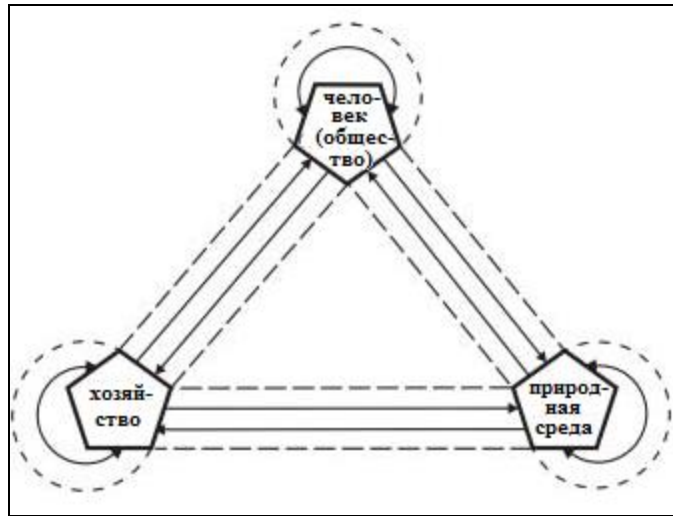

Рис. 7. Система зв'язків і агентів, що вивчаються суспільною географією (за О. І. Шаблієм [25])

Символічно агентів зв'язку можна позначити так:

С – суспільство, Г – господарство, П – природне середовище.

Тоді зв'язки між різними агентами можна представити так:

Г / О (господарство → суспільство), С / Г (суспільство → господарство), СГ / П (суспільство і господарство → природа) та ін.

Доцільно також вводити **носія зв'язку**: людей (л), інформацію (і), речовину (р), енергію (е). Тоді, наприклад, символ С / Гл означає переміщення людей від суспільства до господарства, П / Се – переміщення енергії від навколишнього середовища до суспільства і т.д.

Е. Б. Алаєв (1983 р.) розглядає два типи зв'язків:

перший – **між елементами кожного з трьох агентів** (замкнуті «на себе» зв'язку С / С, Г / Г, П / П),

другий – **міжагентні зв'язки** (взаємні зв'язки різних агентів або їх груп), наприклад, Г / С, П / С, П / Г, СГ / П, ПС / Г і т. д.

Перший тип зв'язків:

П / П – зв'язки між компонентами навколишнього середовища, які в суспільній географії спеціально не вивчаються (це функція фізичної географії);

С / С – сукупність демографічних і соціальних зв'язків, наприклад, ССл – всі види переміщення людей, пов'язані з сімейними обставинами, ССі – соціальні інформаційні зв'язки (потoki кореспонденції, телефонні переговори, не пов'язані з виробництвом). Прикладами зв'язків ССр є грошові перекази між людьми, поштові пересилання пакетів та ін.;

Г / Г – сукупність господарських (виробничих) зв'язків, які поділяються на:

а) *технологічні*, які об'єднують елементи виробництва по лінії зміни стану, обсягу, форми і властивостей вихідної речовини (енергії, інформації), за винятком їх переходу в сферу споживання та ін.;

б) *відтворювальні (економічні)*, що об'єднують різні стадії відтворення суспільного продукту – його виробництво, розподіл, обмін і виробниче споживання (вони теж можуть бути речовими, енергетичними, інформаційними).

Другий тип зв'язків:

С / Г – це регулярні переміщення людей з дому на роботу (*трудові зв'язки*) або в місця задоволення культурно-побутових потреб (*культурно-побутові зв'язки*). Потіки кінцевих споживчих продуктів і послуг від господарства до населення Е. Б. Аласв (1983 р.) пропонує називати *розподільними зв'язками*;

С / П – це переміщення людей з будинку в зони відпочинку та оздоровлення на природі, одержання туристичних послуг. Це т.зв. *рекреаційні зв'язки*. Потік речовини й енергії по лінії суспільство-природа отримав назву *соціально-екологічних зв'язків*. Зворотні зв'язки П / С називаються *біологічними* (одержання людиною кисню з повітря, використання питної води з колодязів тощо);

Г / П – це т.зв. *природно-господарські та виробничо-екологічні зв'язки*. Природно-господарські (ресурсні) зв'язки – зв'язки, що забезпечують природними ресурсами (сировиною, паливом, енергією) виробничий процес; виробничо-екологічні – вплив виробництва на навколишнє середовище шляхом викиду в нього шкідливих відходів.

Також зв'язки у системах бувають прямими та зворотними. **Зв'язки прямі** – це безпосередня взаємодія елементів соціогеосистеми. **Зв'язки непрямі** – це такий тип зв'язків, коли два елементи взаємодіють через третій елемент. **Зворотні зв'язки** – це вплив результату функціонування системи на характер цього функціонування. Зворотні зв'язки поширені у природі, завдяки чому досягається баланс енергії, речовини та інформації. Вони також є характерними для систем управління: завдяки ним можна корегуватиправлячі імпульси.

6. Емерджентність туристсько-рекреаційних систем як варіанту соціогеосистем

Складним системам можуть бути притаманні тією чи іншою мірою такі властивості як синергізм і емерджентність.

Синергізм (від гр. *Sinergeia* – співпраця, співдружність) або ефект синергії – це здатність до комбінованої односпрямованої дії різних елементів, речовин, частин у системі, підсумований ефект від якої перевищує вплив, що виникає з кожного компонента окремо. Стійкий прояв ефекту синергії називається законом синергії, який формулюється так: сукупність частин, що утворюють систему, організована таким чином, що загальний потенціал системи більше суми потенціалів частин, які входять у неї окремо [22].

Емерджентність – це наявність у будь-якої системи особливих властивостей, не властивих її підсистемам і блокам, а також суми їх елементів, не пов'язаних системоутвірними зв'язками; неможливість об'єднання властивостей системи до суми її компонентів.

Емерджентність є властивістю всієї системи в цілому, а не будь-яких її частин. Так, кілька нестійких підсистем об'єднуються в систему, яка може виявитися цілком стійкою. І, навпаки, стійка робота підсистем зовсім не є гарантією стійкості всієї системи, тому що можливості системи неадитивні можливостям підсистем.

Емерджентність є важливою властивістю складних систем. Саме емерджентні властивості соціогеосистем є найменш доступними для спостереження та вимірювання, що значно ускладнює дослідження таких систем та управління ними. Загальні закономірності появи нових властивостей, породжуваних об'єднанням елементів окремих елементів соціогеосистем, можна виявити та кількісно описати, лише проаналізувавши значний обсяг інформації.

З поняттям стійкості пов'язане поняття **гомеостазу або гомеостазису** (від гр. *Номοιος* – однаковий, *stasis* – стан, нерухомість). У кібернетиці гомеостазом називають властивість системи при певних впливах зовнішнього і внутрішнього середовища зберігати свої основні параметри в деяких заданих межах [23].

Додавання елементів в систему не тільки вводить нові зв'язки, але і змінює характеристики багатьох або всіх колишніх взаємозв'язків.

Усе більше наукових і прикладних розробок присвячується проблемі застосування спонтанних (емерджентних) стратегій задля досягнення цілей діяльності, реалізації економічними суб'єктами наявних здатностей та ефективного використання потенційно доступних ресурсів. Емерджентна стратегія не має конкретних цілей. Вона не слідує задуманому шляху до успіху, але може бути також результативною, як й стратегія, що заздалегідь визначена (планова). Завдяки послідовній моделі поведінки організація може досягати такого стану, як якщо б вона слідувала детально розробленому плану.

На думку О. М. Гребешкової, планова стратегія фокусує увагу на конкурентові, у той час як емерджентна – на споживачеві; планова має ієрархічний характер стратегічного процесу по структурних рівнях організації з високим ступенем адміністративного впливу, а емерджентна – дифузний з високим ступенем делегування повноважень та відповідальності; планова стратегія використовує стратегічні матриці, логічні схеми, графіки, а емерджентна характеризується стратегічним мисленням та творчістю [24].

Для ТРС більш доцільно використовувати емерджентну стратегію розвитку, оскільки вони орієнтовані на споживача, потребують стратегічного мислення та творчого підходу, а також мають високий рівень непередбачуваності змін, як в підсистемах, так і зі сторони зовнішнього середовища.

7. Розвиток туристсько-рекреаційних систем

Розвиток систем може відбуватися двома різними шляхами:

- **еволюційним**, якщо система повільно змінює власні параметри і поведінку, перебуваючи в області гомеостазису й адаптуючись до невеликих змін зовнішнього середовища;

- **революційним (катастрофічним)**, коли в результаті інтенсивних змін зовнішніх умов система виходить з області гомеостазису, трансформується або деградує і руйнується.

Можна виділити п'ять стадій формування ТРС:

- 1) піонерську;
- 2) групову;
- 3) формування супутніх галузей;
- 4) реконструктивну;
- 5) комплексної структури [6].

Перша стадія розвитку ТРС характеризується вибіркоvim освоєнням ресурсів і створенням точкових (локальних) рекреаційних об'єктів.

Друга стадія відрізняється виникненням груп рекреаційних установ на територіях, які вже деякий час освоюються в курортно-туристських цілях.

На третій стадії формуються різні супутні галузі, створюються підприємства культурно-побутового призначення, харчові, сувенірні.

На четвертій стадії формування за рахунок збільшення видів рекреаційної діяльності та утворення нових рекреаційних і супутніх установ і підприємств може відбуватися зміна рекреаційного профілю ТРС і його типу.

П'ята стадія характерна для ТРС які мають сформований тип і відповідно сформовані рекреаційні установи та інфраструктуру [6].

Список використаної літератури

1. Бейдик О. О. Рекреаційне районування / О. О. Бейдик // ГЕУ, в 3-х т. – К.: Вид-во ім. М. П. Бажана. 1990.
2. Кусков А. С. Рекреационная география: Учеб.-метод. комплекс / А. С. Кусков, В. А. Голубева, Т. Н. Одинцова. – М.: Флинта: МПСИ, 2005. – 496 с.
3. Николаенко Д. В. Рекреационная география: учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / Д. В. Николаенко. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 288 с.
4. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: [підруч. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл.] / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
5. Мельник І. Г. Основи рекреаційної географії: Навч. посіб. / І. Г. Мельник. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2008. – 174 с.
6. Покоłodна М. М. Рекреаційна географія: Навч. посібник / М. М. Покоłodна; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 275 с.
7. Сокол Т. Г. Основи туристичної діяльності: Підруч. / За заг. ред. В. Ф. Орлова – К.: Грамота, 2006. – 264 с.
8. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму: Навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mobile.pidruchniki.ws/1584072043514/turizm/suchasni_riznovidi_turizmu_-_klyap_mp
9. Дутчак С. Туризм як наукова система / С. Дутчак // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 20. – С. 7-9.
10. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
11. Немець К. А. Статистичні методи і обробка геоінформації: Навчально-методичний комплекс для самостійної роботи студентів, які навчаються за напрямом підготовки «Географія» зі спеціальності «Економічна та соціальна географія» / К. А. Немець, К. Ю. Сегіда. – Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 52 с.
12. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) [монография] / Л. Н. Немец. – Х.: «Факт», 2003. – 383 с.

13. Преображенский В. С. География и отдых / В. С. Преображенский, Ю. А. Веденин. – М. : Знания, 1971. – 41 с.
14. Мажар Л. Ю. Территориальные туристско-рекреационные системы: Геосистемный подход к формированию и развитию : автореферат дис... на соискание уч. степени д-ра геогр. наук / Л. Ю. Мажар. – Смоленск : «Универсум», 2009. – 31с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oldvak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcements/geogr/2009/24-02/MazharLU.pdf>.
15. Мажар Л. Ю. Территориальные туристско-рекреационные системы: геосистемный подход к формированию и развитию: дис. ... д-ра геогр. наук: 25.00.24 / Л. Ю. Мажар. – Смоленск, 2009. – 388 с.
16. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: [монографія] / К. В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
17. Зорин И. В. Энциклопедия туризма / И. В. Зорин, В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 384 с.
18. Сапрунова В.Б. Туризм: эволюция, структура, маркетинг / В. Б. Сапрунов. – М. : Ось – 89, 1997. – 160 с.
19. Ван Ціншен. Теоретичні та методологічні аспекти рекреаційної географії: сучасний підхід / Ван Ціншен, О. Г. Топчієв // Укр. геогр. журнал. – 2003. – № 1. – С. 45-48.
20. Сорока К.О. Основы теории систем / К. О. Сорока.
21. Смаль І. В. Основы географії рекреації та туризму : Навч. пос. / І. В. Смаль. – Ніжин : НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. – 264 с.
22. Гвишиани Д. М. Диалектико-материалистические основания системных исследований / Д. М. Гвишиани // Диалектика и системный анализ. – М. : Наука. 1986. – С. 5 – 18.
23. Киллен К. Вопросы управления / К. Киллен. – М. : Экономика, 1981. – 58 с.
24. Гребешкова О. М. Емерджентність у стратегічному процесі підприємства / О. М. Гребешкова // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Випуск 22. – К.: КНЕУ, 2009. – С. 129 – 137.
25. Шаблій О. І. Основы загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.